

6. Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi. Ushbu maqol quyidagilarning qaybiriga taalluqli?

- a) nutqning tozaligiga
- b) nutqning o‘rinliligiga
- c) nutqning aniqligiga
- d) nutqning mantiqiyligiga

7 Nutq madaniyati qaysi fan tarmog‘i sanaladi?

- a) pedagogikaning
- b) tilshunoslikning
- c) etikaning
- d) estetikaning

8. Qaysi gapda xatoga yo‘l qo‘yilgan?

- a) Yaxshiga yondosh, yomondan qoch.
- b) Yo‘lga yondosh ariq oqib o‘tgan.
- c) Masalaga chuqur yondashmoq kerak.
- d) Hech bir gapda xatoga yo‘l qo‘yilmagan.

9. Fikr rivojining voqyealar rivojiga qat’iy mos kelishi...

- a) nutqning aniqligi
- b) nutqning to‘g‘riligi
- c) nutqning mantiqiyligi
- d) nutqning tozaligi

10. Nutq to‘g‘ri bo‘lishi uchun 2 me’yor asosiy sanaladi, bular qaysilar?

- a) urg‘u va grammatik me’yorlar
- b) urg‘u va bo‘g‘inga oid me’yorlar
- c) urg‘u va uslubiy me’yorlar
- d) urg‘u va intonatsion me’yorlar

Savol va topshiriqlar:

1. Nutq to‘g‘ri bo‘lishi uchun asosan qaysi me’yorlarga qatiy amal qilish talab qilinadi?
2. Nutqning to‘g‘riligiga ta’rif bering.
3. Nutqiy aloqa uchun nutqiy talaffuzning qanday ahamiyati bor?
4. Nutqning aniqligi deganda nimani tushunasiz?
5. Aniq nutq yaratish so‘zlovchidan nimalarni talab qiladi?
6. Aniq nutq yaratishda sinonimlarning roli.

9-MAVZU: SOHADA O‘ZBEK TILIDA MULOQOT VA KOMMUNIKATSIYA JARAYONI

REJA:

1. O‘zbek tilida muloqot va kommunikatsiya jarayoni.
2. Yozma va og‘zaki muloqot hamda uning xususiyatlari
3. Verbal va noverbal muloqot.

Insonning rivojlanishini, ijtimoiylashishini, individning shaxs bo‘lib shakllanishini, uning jamiyat bilan aloqasini muloqotsiz aslo tasavvur etib bo‘lmaydi. Muloqot ham o‘ziga xos ehtiyoj. Muloqot o‘ta murakkab jarayon

bo‘lganligi sababli unga yagona to‘g‘ri ta’rif berish oson emas. Shuning uchun odatda “muloqot” tushunchasining mazmuni uning ayrim tomonlariga urg‘u berish orqali ochib beriladi. Sotsiologik - entsiklopedik lug‘atda muloqotga quyidagicha ta’rif beriladi: “Insonning boshqa kishilar bilan aloqaga kirishish ehtiyojini qondirish uchun individlar yoki ijtimoiy guruhlar o‘rtasida bevosita faoliyatlar, bilimlar, malakalar, tajribalar, axborotlar almashinuvidanagi o‘zaro ta’sir”. Demak, **Muloqot** – insonlar o‘rtasida hamkorlik faoliyati ehtiyojidan yuzaga keladigan va axborot almashinushi, o‘zaro ta’sirning yagona yo‘lini ishlab chiqish, boshqa odamni idrok qilish va tushunishdan iborat bo‘lgan aloqalarni o‘rnatish va rivojlatirishning murakkab, keng qamrovli jarayondir. Bu «muloqot» tushunchasining eng to‘liq va aniq ta’rifidir.

“Kommunikatsiya” atamasi fanga XX asrning boshida kirib kelgan.“Kommunikatsiya” ko‘p ma’noli termin bo‘lib, u “ommaviy kommunikatsiya (axborot) vositalari” birikmasida matbuot, radio va televideniyening axborot vositalarini, texnikada aloqa tarmog‘ini ifodalash uchun ishlatiladi. Sotsiolingvistikada “kommunikatsiya” “muloqot” so‘zining sinonimi sifatida qo‘llaniladi. **Kommunikatsiya** xabarni uzatish, fikr va ma’lumotlar almashinushi, ya’ni muloqot qilishdir. Kommunikatsiya ijtimoiy jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. U jamiyatda aloqa o‘rnatuvchi vazifani bajaradi. Kommunikatsiya **verbal (nutqiy) va noverbal (nutqsiz)**¹⁰ bo‘lishi mumkin. Ba’zi jamiyatlarda qadimda so‘zlashuv nutqidan kam foydalanishga harakat qilingan. Masalan, Xitoy va Koreyada Konfutsiy olim-amaldorlari, odatda, o‘z fikrlarini yozma ravishda ifodalashgan. Hukmron Konfutsiy aslzodalarining qiyofasi loqayd, yuzi toshdek, hech qanday ifoda kasb etmagan. Mazkur an’analarning bugungi koreys jamiyatida ham o‘z ta’sirini yo‘qotmaganligi kuzatiladi.

S. M. Ervin-Tripp kommunikatsiya jarayonidagi muloqot ishtirokchilarning verbal muomalasiga sotsiolingvistikaning asosiy predmeti sifatida qaraydi: “Sotsiolingvistika ishtirokchilarning holatga, mavzuga, o‘zaro ta’sir vazifalariga, shakl va baholarga ko‘ra verbal muomalasi bilan ish ko‘radi. Mazkur ta’rifning markazi verbal muomala (so‘zlashuv va uning muqobillari) hisoblanadi. Bu o‘rinda tizimni to‘liq tavsiflash uchun lingvistik belgilarning funksional muqobillari sanalgan imo-ishoralar va tasvirlarni ham kiritish lozim bo‘ladi. Biroq verbal muomala yuqori darajadagi to‘liq tizim sifatida o‘zini har joyda namoyon qiladi. Shunga ko‘ra, uni qulay boshlang‘ich nuqta deyish mumkin”¹¹.

¹⁰ Verbal so‘zi lotincha *verbum* “so‘z”dan olingan.

¹¹ Эрвин-Трипп С. М. Язык. Тема. Слушатель. Анализ взаимодействия // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика. - М., 1975. - С. 336.

Kommunikativ vaziyat ma'lum tuzilishga ega bo'lib, uning tarkibi quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) so'zlovchi (adresant);
- 2) tinglovchi (adresat);
- 3) so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabat;
- 4) muloqotning emotsionalligi (rasmiy–neytral–do'stona);
- 5) maqsad;
- 6) muloqot vositasi (til yoki uning tarmoqlari – dialekt, uslub, shuningdek, paralingvistik vositalar – imo-ishoralar);
- 7) muloqot usuli (og'zaki/yozma, kontaktli/distantli);
- 8) muloqot joyi.

Kommunikativ vaziyatning tarkibiy qismlari o'zgaruvchan bo'ladi. Ular o'zgarishi bilan kommunikativ vaziyat ham o'zgaradi. Masalan, sud jarayonida suda bilan guvohning muloqoti bu shaxslarning suddan tashqaridagi muloqotiga nisbatan o'ta rasmiy til vositalarining qo'llanishi bilan farqlanadi.

Psixolingvistika sohasidan o'zlashtirilgan yana bir tushuncha ***til egasining kommunikativ salohiyatidir***. Nutqiylar kommunikatsiya jarayonida kishilar adresat uchun tushunarli bo'lgan ifodalarni tuzish uchun lug'at va grammatika kabi til vositalaridan foydalanishadi. Biroq mazkur tilda muloqotning muvaffaqiyatlari chiqishi uchun lug'at va grammatika bilimining o'zi yetarli bo'lmaydi. Binobarin, u yoki bu til birliklari va ularning birikuvining qo'llanish shartlarini ham bilish lozim. Boshqacha aytganda, til egasi grammatikadan tashqari "vaziyat grammatikasi"ni ham o'zlashtirishi lozim, ya'ni leksik birliklarning ma'nosi va gapda joylashish tartibi qoidalarni o'zlashtirish bilan birga, so'zlovchi va adresat orasidagi munosabat, muloqot maqsadi va boshqa omillarni ham bilishi kerak. Til egasi ayrim ijtimoiy vaziyatlarda nutq akti sifatida nimaning maqbul bo'lishini anglashi lozim. Bular til egasining kommunikativ salohiyatini tashkil qiladi.

D.Haymsning fikricha, kommunikativ salohiyat tushunchasi bir-biridan farq qiladigan ikki intellektual kategoriyaning tan olinishiga bog'liq bo'ladi: *bilim* va *undan foydalanish* qobiliyati. Chunonchi, *bilish* boshqa, *qilish*, *amalga oshirish* boshqa bir ishdir¹². Masalan, til bilimi passiv bo'lishi mumkin, ayni paytda tilni bilish, til vositalaridan foydalanish faol bo'lishi mumkin.

Kommunikativ salohiyat doirasiga odob-axloq qoidalari (o'zbek lisoniy hamjamiyatida *san* va *siz* olmoshlari, *-lar* qo'shimchasining hurmat ma'nolari, yapon va koreys lisoniy hamjamiyatlarida hurmat shakllari kategoriyasining qo'lanilishi), bolalarning kattalar bilan (yoki kattalarning bolalar bilan) muloqot qoidalari, kommunikatsiya ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyiga ko'ra "ijtimoiy

¹² Hymes D. On Communicative Competence. Original paper. 1971. –P. 269-293.

masofa”ga rioya qilish qoidalari, shuningdek, iltimos, talab, ayblast, tahdid, va’da berish kabi turli nutq aktlarini amalgalash oshirish qoidalari va boshqalar kiradi.

Aristotel kommunikatsiya jarayonining uchta (notiq – nutq – auditoriya) komponentini ajratgan bo’lgan. Axborot almashinuvi kommunikatsiyaning ham, muloqotning ham markaziy xususiyati ekanligi tufayli bu kategoriyalarni tushuntirish, izohlash borasida, tabiiy ravishda, xilma-xilliklar kelib chiqdi va bir qator yondashuvlar paydo bo’ldi.

Birinchi yondashuv mazmunan ikki tushunchani ma’no jihatdan aynanlashtirishdan iborat. Bu yondashuv yuzaga chiqishiga yetakchi psixolog va faylasuflar L.C.Vigotskiy, V.N.Kurbatov, A.A.Leontevlar katta hissa ko’shgan. Qator qomusiy va izohli lug‘atlarda “kommunikatsiya” atamasi “xabar yo‘li, muloqot” deb talqin qilingan. Ukrainalik tadqiqotchi, muloqot nazariyasi sohasida taniqli mutaxassis Yu.D.Prilyuk tarixiy-lingvistik tadqiqotlar asosida ushbu atamalarning dastlabki va hozirgi ma’nolarini etimologik va semantik jihatdan bir-biriga yaqin, shuning uchun “jamiyatda axborot almashinuvi”ni bildiruvchi tushunchalar sifatida ular o’zaro tengdir, degan to’xtamga keladi. Shunga o’xshash fikrlarni T.Parsons va K.Cherri kabi etakchi xorijiy olimlar ham bildirishgan.

Ikkinci yondashuv “kommunikatsiya” va “muloqot” tushunchalarini farqlash bilan bog‘liq. Taniqli faylasuf M.S.Kagan fikricha, kommunikatsiya va muloqot kamida ikki jihatdan farqlanadi. Birinchidan, “muloqot amaliy, moddiy va ma’naviy axborot almashinuvidir va u amaliy-ma’naviy xarakterga ega, kommunikatsiya esa ... u yoki bu xabarlarni uzatish bilan bog‘liq sof axborot jarayonidir”. Ikkinchidan, ular o’zaro munosabatga kirishayotgan tizimlarning aloqa xossalari bo‘yicha bir-biridan ajralib turadi. Kommunikatsiya subyekt-obyekt aloqasi bo‘lib, unda subyekt ma’lum axborotni uzatadi, obyekt esa axborotning passiv qabul qiluvchi sifatida namoyon bo‘ladi, uning vazifikasi axborotni qabul qilish, tushunish, yaxshi anglash va shu axborotni inobatga olib, harakatlanishdan iborat. Shunday qilib, M.S.Kagan fikricha, kommunikatsiya bir tomoniga yo‘naltirilgan jarayondir. Muloqot esa, aksincha, subyekt-subyekt aloqasi bo‘lib, unda “xabarlar jo‘natuvchisi va qabul qiluvchilar yo‘q, balki suhbatdoshlar, umumiy faoliyat ishtirokchilari bor”. Demak, muloqot jarayoni kommunikatsiyadan farqli ravishda ikki tomonlama yo‘naltirilganlik xarakteriga ega.

Yirik psixolog olim G.M.Andreyevaning fikricha, muloqotni kommunikatsiyaga qaraganda kengroq kategoriya sifatida talqin etib, muloqot tuzilmasida uchta o’zaro bog‘langan jihatlarni ajratishni taklif qiladi.

“Muloqot” tushunchasini “kommunikatsiya” tushunchasidan farqlash lozim. Kommunikatsiya jonli va jonsiz tabiatdagi tizimlar o’rtasida axborot almashinuvini

anglatadi. Hayvonlar o‘rtasidagi signallar almashinuvi, daraxtlardagi irsiy belgilarning uzatilishi, insonning turli-tuman texnik vositalar bilan aloqaga kirishishi – bularning barchasi kommunikatsiya hisoblanadi. Muloqot faqat insonlar o‘rtasidagina amalga oshirilishi mumkin. Inson bolasi aynan boshqalar bilan muloqotda, munosabatda bo‘lish jarayonida ijtimoiylashib, shaxsga aylanib boradi. Muloqot tufayli inson ijtimoiy tajriba va madaniyatni egallaydi.

Topshiriq. Ushbu yondashuv vakillari qanday g‘oyani ilgari surganlar. Olimlarning fikrlariga izoh bering.

Muloqot vositalarini muloqot jarayonida bir tirik jonzotdan boshqasiga etkaziladigan axborotni kodlashtirish, uzatish, qayta ishlash va ochib berish vositalari sifatida ta’riflash mumkin. Muloqot vositalariga quyidagilar kiradi:

1. **Til** – muloqot uchun qo‘llaniladigan so‘zlar, ifodalar va ularni muloqotda qo‘llash uchun ma’noli iboralarga birlashtirish qoidalari tizimi, shuningdek, turli ko‘rinish va shakllardagi (matnlar, chizmalar, suratlar), axborot yozish, etkazish va saqlashning texnik vositalari (radio- va videotexnika, yozuvning mexanik, magnitli, lazerli va boshqa shakllari) dagi belgilar tizimlari va yozuvdan iborat.

2. **Ohang, emotsional ifodalanganlik**, bir xil iboraga turlicha ma’no berishga qodir.

3. Suhbatdoshning **mimikasi, gavda holati, nigohi** ibora ma’nosini kuchaytirishi, to’ldirishi yoki rad etishi mumkin.

4. **Imo-ishoralar** muloqot vositasi sifatida umumiy qabul qilingan, ya’ni, belgilangan ma’noga ega bo‘lishi yoki ekspressiv, ya’ni, nutqning ifodaliliginи yanada oshirishi mumkin.

5. Suhbatdoshlar muloqotidagi **masofa** madaniy, milliy an’analarga, suhbatdoshga bo‘lgan ishonch darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Muloqot quyidagi bosqichlarga bo‘linadi:

muloqotga bo‘lga ehtiyoj (axborotni etkazish yoki undan xabardor bo‘lish, suhbatdoshga ta’sir ko‘rsatish zarur, va h.k.) boshqa odamlar bilan aloqaga kirishishga undaydi;

muloqot maqsadlari, muloqot vaziyatini to‘g‘ri belgilash;
suhbatdosh shaxsini belgilash;

o‘z muloqoti mazmunini rejalashtirish, odam aynan nima haqida so‘z yuritishini tasavvur qiladi (odatda anglanmagan holda);

inson ongsiz ravishda (ba’zan ongli) foydalanishi mumkin bo‘lgan aniq vositalar, nutqiy iboralarini tanlaydi, qanday gapirib, o‘zini qanday tutishini o‘ylab qo‘yadi;

suhbatdoshning javob reaksiyasini idrok qilish va baholash, qaytar aloqa o‘rnatish asosida muloqot samaradorligini nazorat qilish;

muloqot yo‘nalishi, uslubi, metodlariga tuzatishlar kiritish.

Agar muloqot aktining biror-bir halqasi izdan chiqqudek bo‘lsa, so‘zlovchi muloqotdan kutgan natijalariga erisha olmaydi .Insonning hayvonot olamidan farq

qiluvchi, uning fiziologik, psixik va ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiruvchi asosiy xususiyatlardan biri nutq deb ataluvchi alohida psixik jarayonning mavjudligi hisoblanadi. **Nutq** – bu insonlarning til vositasida muloqot qilishidir. Gapira olish va begona tilni tushunish malakasiga ega bo‘lish uchun tilni bilish va undan foydalana olish zarur.

Verbal muloqot faqat insonga xos bo‘lib, zarur shart sifatida tilni o‘zlashtirishni belgilab beradi. Nutq muloqot vositasi sifatida bir vaqtning o‘zida ham axborot manbai sifatida, ham suhbatdosh bilan o‘zaro ta’sirlashuv vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Buyuk shoir Sa’diyning so‘zlarini yodda tutish lozim: “Aqling bormi yoki yo‘q, buyukmisan yo kichik, biz bilmaymiz, sen bir so‘z atmaguningcha”. Verbal (nutq) muloqot tarkibiga: **so‘zlar, iboralar ma’nosi** va **mohiyati** kiradi. Asosiy o‘rinni so‘zning qo‘llanilish aniqligi, uning ifodalanishi va hammabopligi, tovushlar, so‘zlar talaffuzi, ohang ifodasi va mohiyati egallaydi. **Nutqdagi tovush hodisalari:** nutq jadalligi, tovush balandligi modulyasiyasi, tovush toni, nutq vazni, tovush sifati, ohangi, aniqligidan iborat. **Tovush sifatining ifodalanishi:** o‘ziga xos maxsus tovushlar: kulgu, hiqillash, yig‘i, pichirlash, xo‘rsinishlar va boshqalar; ajratuvchi tovushlar – bu yo‘tal; ahamiyatsiz tovushlar – tanaffuslar, nazalizatsiya tovushlari va boshqalar.

Tadqiqotlarga ko‘ra, odam kommunikatsiyasining har kungi aktida so‘zlar – 7%, tovush va ifodalar – 38%, nutqiy bo‘lmagan o‘zaro ta’sir – 53%ni tashkil etadi. Publitsiy aytganidek: “Ovoz orqali gaplashamiz, butun tanamiz orqali suhbatlashamiz”.

Muloqot o‘zining maxsus masalalari hal etiladigan ma’lum davrlarga ega. Eng mas’uliyatli davr **tayyorgarlik davri** – muloqotni rejashtirish, o‘zi uchun muloqot natijalariga qaratilgan mayllarni aniqlab olish zarur. Muloqotning birinchi bosqichi – **aloqaga kirishish**. Bunda vaziyatga kirishish, sherikning holati, kayfiyatini his etish, o‘zi kirishib ketib, boshqasiga ham yo‘nalishini belgilab olishga imkon yaratish muhimdir. Bu davr ruhiy aloqa o‘rnatalishi bilan yakunlanadi. So‘ngra qandaydir muammo, tomonlarning vazifasi va mavzuni ishlab chiqishda **diqqatni jamlash davri** boshlanadi. Keyingi bosqich – **motivatsion**

zondaj. Uning maqsadi – suhbatdoshning motivlari va qiziqishlarini anglash. So‘ngra **diqqatni mustahkamlash bosqichi** boshlanadi, keyin esa fikrlarda nizolilar bo‘lsa, **asoslash va ishontirish bosqichi** keladi. Va, nihoyat, **natijalarni qayd etish bosqichi** boshlanadi. Agar mavzular ko‘rib chiqilgan bo‘lsa yoki sherik notinchlik alomatlarini namoyon qilgan taqdirda muloqotni yakunlash zarur. Muloqotni doimo davom ettirish istiqboli bilan yakunlash kerak. Eng oxirgi daqiqalar, yakuniy so‘zlar, qarashlar, qo‘l siqishlar o‘ta muhimdir, ba’zida ular ko‘p vaqt davom etgan suhbat natijasini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin.

Muloqot jarayonida ishlatiladigan noverbal vositalar makon va zamonga qarab o‘zgarib boradi, bu o‘zgarish va holatlarni, hodisalarini o‘rganish muayyan bir xalqning tili, madaniyati kabi xususiyatlarni yanada yorqinroq tasavvur qilishga yordam beradi, o‘z hissasini qo‘shadi.

Aloqa-ralashuv murakkab jarayon bo‘lib, inson ma’lum axborotni tinglovchiga yetkazishda turli vositalardan foydalanadi. Bu vositalar orasida til eng muhim va qulay aloqa vositasi hisoblanadi.

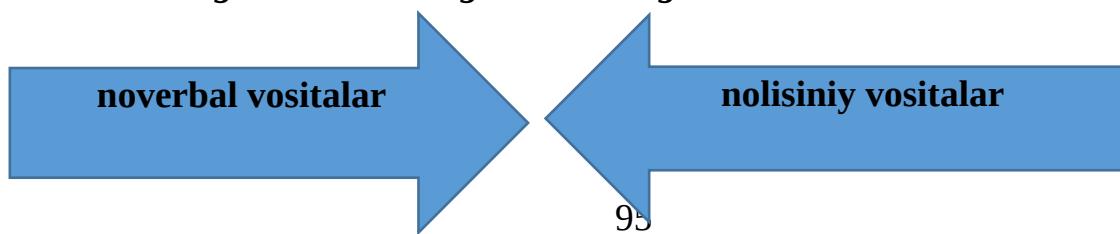
No verbal muloqot. Til fikr almashishning verbal vositasi bo‘lsa, til birliklaridan boshqa vositalar noverbal vositalar deb talqin qilinadi.

Demak, noverbal vositalar deganda turli imo-ishora, xatti-harakat, ohang o‘zgarishi tana a’zolarining aloqa-ralashuvda ishtiroy etadigan ko‘rinishlari tushuniladi. Bular nolisoniy vositalar deb ham qaraladi.

Har qanday holda ham fikr ifodalovchi vosita belgi ekanligi bilan xarakterlanadi. Obyektiv borliqdagi narsa, predmet, harakat va shu kabilarga o‘z xususiyatlaridan kelib chiqib kishilar alohida nomlar berganki, u shartli belgi hisoblanadi.

Topshiriq

Tezis to‘g‘rimi? Javobingizni izohlang.

Noverbal muloqot til, tovush nutqining qo'llanilishiga asoslanmagan bo'lib, bu mimika, imo-ishoralar, pantomimika, sensor yoki tana orqali aloqalar vositasidagi muloqot. Bu boshqa odamdan qabul qilinadigan taktil, ko'rish, eshitish, hid bilish, hamda, boshqa sezgi va tasavvurlardir. Inson muloqotining noverbal shakl va vositalarning ko'pchiligi tug'ma bo'lib, faqat o'ziga o'xshashlar bilan emas, balki, boshqa tirik jonzotlar bilan ham hissiyot va hulq-atvor darajalarida hamfikrlikka erishish orqali o'zaro ta'sir ko'rsatishga imkon beradi.

Noverbal vositalarlarning paydo bo'lish omillari. Shuningdek, imo-ishoralar bilan ular orqali ifodalanayotgan ma'no-mazmun o'rtasida semantik bog'liqlik mavjudligi qayd etiladi. Jumladan, bosh barmoq ochiq holda yuqoriga qaratilib, boshqa barmoqlar bukilsa, zo'r, juda yaxshi, barakalla a'lo darajada kabi ma'nolar ifodalanadi. Bunda:

- a) bosh barmoq boshqa barmoqlarga nisbatan yo'g'onligi, kuchliligi;
- b) bosh barmoq boshqa barmoqlarga nisbatan oldinda-birinchi bo'lib joylashganligi ishora bilan ifodalanayotgan tushuncha o'rtasidagi bog'liqliknii ko'rsatadi. Bu bog'liqlik noverbal vositalarlarning lisoniy omillar asosida hosil bo'lganligini bildiradi.

Noverbal vositalarlarning hosil bo'lishini ma'lum ijtimoiy sharoit, ma'daniy an'analar asosida deb biluvchilar noverbal vositalar ma'lum jamiyat kishilarini aloqa-aratashuvining mahsuli, shuning uchun ular barcha kishilar uchun erkin holda axborot uzatuvchi vosita bo'la olmaydi deb hisoblaydilar.

O'zbeklarda duo qilish ishorasi va undan anglashiladigan ma'no-mazmun boshqa bir xalq yoki elat uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin.

Shuningdek, mo'g'ullarda yomon, inkor ma'nosini boshqa barmoqlarni bukkan holda sinchaloqni ochib ko'rsatish bilan ifodalanishi boshqa xalq vakillari uchun tushunarsiz bo'lishi tabiiy.

O'zbeklar tomonidan qo'llanadigan ishoraning qarama-qarshisi, zidi bo'lган bu ishora ham amalga oshirilishi, ham anglatadigan ma'nosini jihatdan ziddiyatni tashkil qiladi.

Fikr ifodalashda ishlatiluvchi noverbal vositalarlarning kelib chiqishini ikki xil holatda o'rganish mumkin: birinchi noverbal vositalarlarni tabiiy-biologik holat deb o'rganish; ikkinchi noverbal vositalarlarni ijtimoiy hodisa deb o'rganish. Chunki barcha kishilik jamiyatini uchun umumiyligi bo'lgan biologik tarzdagi imo-ishoralardan tashqari har bir xalqning, ijtimoiy guruhning muloqot jarayonidagina qo'llaniluvchi noverbal vositalar ham borki, ularda o'sha xalqning o'ziga xos

turiush tarzi, mamlakatning siyosiy xususiyatlari, diniy urf-odatlari, an'analari asosida shakllangan.

Biologik tabiiy yo'sinda hosil bo'lgan noverbal vositalar ham aloqa-ralashuvda ishlatilgach, ramziy mazmun kasb etadi va muayyan jamiyat kishilarining muomala jarayonida alohida olingan individlar tomonidan ma'no ifodalab aloqa-ralashuvda ishtirok etadi.

Noverbal vositalar aloqa-ralashuvda so'zli nutq bilan birga va uning o'rnida qo'llanilar ekan, har bir tilda bu kabi vositalarni o'rganish, ahamiyatini belgilash, tasnif etish zarur masalalardan biridir. Chunki til hodisalarining mohiyatini ochib berish jarayonida noverbal vositalarlarning o'rni ham alohida ahamiyat kasb etadi. R. Bridstvilning ta'kidlashicha, til boyligini so'zlar tashkil etsa, nutq boyligini noverbal vositalarsiz tasavvur qilish qiyin. Shunga ko'ra aytish mumkinki, jonli muloqot jarayonidagi ikkilamchi til unsurlarini vazifaviy, kommunikativ, ijtimoiy hamda farqli va mushtarak xususiyatlarini tavsiflash, tadqiq qilish nutqning tabiatini mukammal tushunishga yordam beradi.

Noverbal vositalarlarning nominativ xususiyatlarini, ifoda mazmunini, tuzilishini hamda nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Noverbal vositalarlar muloqotda turli element va qismlardan tashkil topgan mukammal butunlik sifatida talqin etilishi lozim. Chunki ularning har birida ifodali yetkazilish va tushuntirish ramziy timsollar uyg'unligi mavjud.

Professor A.P.Belikov yuqoridagi holatlarni umumiylashtirishga baholaydi, ya'ni so'zlovchi ishora, mimik va pantomimik, takesik (muloqot vaziyatidagi yaqinlashishlar: qo'l siqish, o'pishish, tegib ketish, siypalash, itarib yuborish va h.k) harakatlar bilan o'z nutqini boshqarib boradi deb hisoblaydi. Bu boshqaruv nutqiy vaziyatni tahlil qlish uchun muhim omil sanaladi.

Kishilarning jonli muloqoti jarayonida turli tabiatli noverbal vositalarlar ishtirok etadi. Avvalo, so'zlashuvga xos bo'lgan turli imo-ishora va harakatlar verbal vositalar bilan birgalikda yoki faqat noverbal vositalarlarning o'zi yordamida aloqa-ralashuvni ta'minlaydi. Shunga ko'ra so'zlashuvga xos bo'lgan noverbal vositalarlarni ikki guruuhga ajratgan holda o'rganish, tavsif etish mumkin.

1.Verbal vositalar bilan birgalikda qo'llanadigan noverbal vositalarlar.

2.Verbal vositalarsiz qo'llanadigan noverbal vositalarlar.

Jonli so'zlashuv jarayoniga xos bo'lgan mazkur noverbal vositalarlarning birinchi guruhi qo'lning turli harakatlari, boshning harakati, ko'zning katta-katta ochilishi, ovozning darajasi, lab holatlari kabilarni ko'rsatish mumkin. Qo'lni paxsa qilish-ta'kid, asosiy vazifa ma'nosini, ko'zni katta-katta ochib gapirish-hayajon, qo'rquv ma'nolarini, ovozning past darajasi-ehtiyyotkorlik ma'nosini, boshni sarak-sarak qilib gapirish-afsus, achinish ma'nolarini ifodalaydi.

Ikkinchchi guruhga esa, barmoqni labga qo‘yish, qo‘lni siltash, burunni tortish, boshni irg‘ash, qovoqni solish, qoshni chimirish, bosh barmoqni ko‘rsatish kabilarni kiritish mumkin. Barmoqni labga qo‘yish-jim bo‘lish, qo‘lni siltash-norozilik, burunn tortish-diqqat bo‘lish, qovoqni solish-nafrat, qoshni chimirish-ajablanish, hayrat ma’nolarini anglatadi.

Topshiriq. Noverbal vositalarni 2 guruhga ajrating: verbal vositalar bilan birgalikda qo‘llanadigan noverbal vositalarlar va verbal vositalarsiz qo‘llanadigan noverbal vositalarlarga.

Barmoqni labga qo‘yish, qo‘lning turli harakatlari, qo‘lni siltash, boshning harakati, boshni irg‘ash, ko‘zning katta-katta ochilishi, qovoqni solish, qoshni chimirish, labni ch o‘chaytirish holati, bosh barmoqni ko‘rsatish, burunni tortish, labni burish.

Jestlar. Imo-ishoraviy noverbal vositalarlar jest nomi bilan ham yuritiladi. Jest lotincha jereru, jestus so‘zlaridan olingan bo‘lib, “amalga oshirmoq”, “bajarmoq” kabi ma’nolarni anglatadi. Ingliz manbalarida bu so‘z “tanani nazorat qilish”, “insonning yurish-turishi” kabi ma’nolarda qo‘llanilgan. Ingliz olimi A. Kendonning ta’kidlashicha, bu atama ostida so‘zlovchining o‘z nutqi davomida o‘zini to‘g‘ri tuta bilishi, tinglovchiga ta’sir etishda tana imkoniyatlaridan unumli, maqsadli foydalanish tushunilgan.

Jest tushunchasi ostida yuz, oyoq, qo‘l, bosh harakatlari tushuniladi.

Qadimgi yunon manbalarida, xususan, Kvintillionning “Notiqlik san’ati haqida” kitobida jest haqida notiqning o‘z nutqi jarayonida noverbal vositalarlarni to‘g‘ri qo‘llay olishi to‘g‘risida so‘z yuritilgan. Jestlar uzoq tarixga ega bo‘lib, oldin notiqlar tomonidangina qo‘llangan bo‘lsa, keyingi davr bosqichlarida ommalashib ketgan.

Jest va tabiiy til orasidagi munosabat aloqa-arlashuv jarayonida yoqqol namoyon bo‘ladi. Ularni parallel hodisalar sifatida ham baholash mumkin. Jest tili so‘zli axborot almashuv tili bilan quyidagi xususiyatlariga ko‘ra farqlilik kasb etadi.

Birinchidan, ba’zi bir vaziyatda axborot faqat jestlar orqali amalga oshiriladi. Masalan: jimlik, qo‘lning ko‘rsatkich barmog‘ini lablar ustiga perpendikulyar holatda qo‘yish. Bu holat vaziyatga qarab sirni oshkor qilmaslik, odob saqlashlik, ma’nolarini ham ifodalay oladi.

Bundan tashqari, “kel” ishorasi qo‘lni yelka barobarida yoki yuqoriga ko‘tarib bir necha marta o‘zi tomonga silkish harakati vostasids ifodalanadi.

Ikkinchidan, jestlarning ko‘pchiligi axborot berish bilan birga, nutq egasining ichki holatini ham ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: chapak chalmoq,

ro‘molchani silkitmoq, qo‘lni ko‘ksiga qo‘ymoq, kaftlarini ochib silkitmoq, boshni irg‘ab qo‘ymoq...

Uchinchidan, jestlar ham ramziy belgilardan tashkil topgan til birligi sanaladi. So‘zlar lug‘at boyligini tashkil etsa, jestlar tana tilini tashkil etgan lug‘atdir.

To‘rtinchidan, jestlar xuddi so‘zlar kabi bir ma’noli va ko‘p ma’noli turlarga ajraladi. Jestlarning bunday xususuiyati turli davrda, turli xalqda, turli vaziyatda turlicha mazmun ifodalashi bilan belgilanadi. Bu esa juda murakkab holat, jarayon hisoblanadi. Masalan: qo‘lni musht qilib, bosh barmoqni ochiq holda yuqoriga qaratib tutish-biror ishning kutilgan natija bergenligini bildiradi. Aynan shu holat bo‘g‘izga yo‘naltirilsa, qandaydir holat haddan ziyod tarzda ekanligi ifodalaydi.

Beshinchidan, jestlar chegaralangan, qoliplangan xususiyatga ham ega. Har bir davrning o‘ziga xos imo-ishoralari, tartib-qoidalari, urf-odatlari mavjud bo‘lib, yozilmagan qonun-qoidalarnitashkil qiladi. Masalan: o‘zbek muloqot madaniyatida uchramaydigan kutib olishda ayol kishini qo‘lini tutish, yoki o‘pish jesti chegaralangan hisoblanadi. Shuningdek, o‘zbeklar hayotidagi kelinlarning choy quyib uzatish xatti-harakati ham chegaralangan qoliplangan xarakterga ega bo‘lib, o‘zbekcha jest hisoblanadi.

Oltinchidan, bitta axborot-mazmun bir qancha xatti-harakatlar yordamida ham amalga oshiriladi. Masalan: salomlashish, hol-ahaol so‘rashishda ta’zim qilish, yelka qoqib qo‘yish, bosh irg‘ab qo‘yish, qo‘lni qo‘lga berish, tirsaklarni o‘zaro ushlab qo‘yish, quchoqlashib qo‘yish, boshni boshga yengil urishtirish kabi jestlardan foydalanishni o‘zbeklarda kuzatish mumkin.

Yettinchidan, jestlar muayyan bir xalq madaniyati, milliy urf-odatlarini ham aks ettiruvchi vositalardir.

Sakkizinchidan, jestlar ijtimoiy tabaqaga xoslanganlik belgisiga ham ega. Bunday belgi ifodalash zodagon, aristokrat, oqsuyak, aslzodalar tabaqasida o‘zgacha bo‘ladi, yoki yoshlar ijtimoiy guruhining ham o‘ziga xos jestlari mavjud bo‘ladi.

To‘qqizinchidan, noveral vositalar-jestlar asosan ko‘rish orqali anglaniladi, ayrim hollarda ovoz bilan ham bog‘lanadi.

Demak, jestlar ko‘p qirrali murakkab hodisa bo‘lib, o‘z tabiatiga ko‘ra aloqa-aralashuvda ko‘rsatish, ekspressivlik, boshqaruvchanlik kabi tasviriy vazifalarni ham ifodalaydi.

Kinesika atamasi tor va keng ma’nolarda qo‘llanishda bo‘lib, asosan tana harakatlarini o‘rganuvchi fan sifatida e’tirof etiladi. Kinesika ham paralingvistika kabi noverbal semiotikaning o‘rganish ob’ektlaridan biri sanaladi. Shuningdek, bu atama “tana harakatlari” degan ma’noda ham adabiyotlarda qo‘llanilgan. Antropolog olim M. Moss kinesika tushunchasini “tana texnikasi” deb atab, uning

yuzaga kelish qonun-qoidalarida belgi bildirmaydigan xatti-harakatlarni ham kinesika tarkibiga kiritadi. Knesikada o'rganiladigan imo-ishoralar, harakatlar sun'iy xususiyatga ega bo'lishi ham mumkin. Masalan: kar-soqovlar uchun ishlab chiqilgan alifbo mavjud bo'lib, bu til ham alohida o'rganuvchi soha hisoblanadi. Shuningdek, shunday fiziologik kamchilikka ega bo'lgan bir guruh insonlar maxsus imo-ishoralar yordamida o'zaro fikr almashadilar. Ana shunday odamlarning qo'llari yordamida anglatadigan axborotning mazmun va ma'no xususiyatlari ham knesika fanining o'rganuvchi masalalaridan biridir.

Kinetik noverbal vositalarlarga aloqa-aratashuvda kishining tana harakatlari yordamida ma'lum axborot beruvchi imo-ishoralar kiradi. Bu harakatlar aloqa jaryonining bir bo'lagi bo'lib xizmat qilganda, aloqa-aratashuvning yuzaga chiqishida yordamchi vosita bo'lgani uchun ham noverbal vositalar sirasidan o'rinn egallaydi. Ular semiotik xususiyatga ega bo'lgani sababli ham til tizimida o'rganiladi. Shu bilan birga, nutqiy muloqot bilan bog'liq bo'lmagan mimik til yoki pantomimiya ham alohida o'rganishni talab etuvchi soha yo'nalihidir. Aslida mimik harakatlarga insonning so'zlashishiga imkoniyati bo'lmaganida yoki buni istamaganida murojaat etiladi. Masalan: bu holat chet ellik odamlar bilan mahalliy vakil o'rtasidagi jarayonda yaqqol namoyon bo'ladi. Ammo pantomimiya individual holatdagi biron bir vaziyat tasvirini tushuntirish orqali yuzaga keltiriladi, bunday pantomimik harakatlar kundalik turmushda qo'llaniladigan, bir necha yillik kuzatuv, kasbiy mahorat, talablar asosida namoyish etiladi. Shuningdek, bu kabi holatlarni raqs, teatr, urf-odatlarni amalga oshirish an'analarida kuzatishimiz mumkin. Biroq soha yo'nalihidagina qo'llanadigan bu kabi noverbal harakatlarni o'rganishni knesika fani o'z zimmasiga olmaydi. Chunki bunday vaziyatlarda qo'llanuvchi tana va tana a'zolari harakati shu vaziyat sababli maxsus yuzaga keltiriladi, shartli ravishda qo'llaniladi. Bu qo'llanish ijtimoiy muhitda shakllangan paralingvistik, madaniy unsurlar, umuminsoniy me'yorlar asosida belgilangan qonun-qoidalar bilan bog'liq holda namoyon qilinadi.

Yuz ifodasi insonning holati ifodasi bo'lib, u orqali xuddi so'zlar orqali olingan ma'lumot kabi kishining holati, ruhiyati haqida bilib olish mumkin. Olimlarning fikricha, birinchi bor uchrashgan odamlar o'rtasidagi bir daqiqa ularning munosabatlarida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ana shu vaqt ichida olingan taassurot, o'sha odamning keyingi xatti-harakatini ongida tasvir prizmasi orqali amalga oshirilishi aniqlangan. Bu holat insonning yuz qiyofasi va ko'rinishida, albatta aks etadi.

1907 - yil rus fiziolog va shifokor I. Veynbaum shu sohaga oid asarini e'lon qildi. Olimning fikriga ko'ra, yuz muskullari biologik turnik vazifasini o'tab,

tomirdagi qon oqimi va boshqa parametrlarni nazorat qiladi. Bu mushaklarning harakati nafaqat yuzni, shuningdek, miyani ham qon bilan ta'minlab, yuzdag'i mimik harakatlarni ham nazorat qilib turadi.

Ch. Darwin inson yuzining qizarish sababini bu qonning yuzga qarab oqishida deb ta'kidlaydi. Bu jarayon tilda so'z orqali aks ettirilib, u mantiqiy jihatdan to'g'ri hukm qilingan. O'zbek tilidagi qizarmoq, qoni qaynamoq, qizishmoq kabi so'zlar bevosita ana shu holat bilan aloqador. Yuzning qizarish holati mimik noverbal vositalarlar sirasiga kiritiladi.

Yuz ifodasidagi bu holat turli sohalar uchun turli xil ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan: tibbiyotda yuzdag'i turli holat sifatida yuzaga keluvchi mimikalar yuzdag'i xatti-harakatlarning to'g'riliqini nazorat qiladi.

1792-yil nashr etilgan "Fizioginomika haqida esse" asari muallifi birinchilardan bo'lib, yuz va tana holatini tadqiq etgan olimlardan sanaladi. Iogan Kaspar Lafaterning kuzatishicha yuz holatida inson fe'l-atvoriga xos xususiyatlarni ham ko'rish mumkin. Undan ming yil oldin Petroniy "Satirikon" asarida : "Men insonning yuzidan uning fe'l-atvorini aytib berishim, yurishidan, qadam bosishidan, uning fikrini aytishim mumkin", – deb yozgan edi.

Lafater inson yuzi orqali uni bilishga intildi. Uning fikricha, yuz antonimik xususiyatga ega, psixologik atlas hisoblanadi, shuningdek, yuz tuzilish inson ichki olamining takroridir. Masalan: chiroyli bo'lмаган yuz yomon odamda yoki yovuzlikka moyil bo'lган insonlarda о'зига xos deya ta'kidlaydi. Bu fikrlar nisbiy xarakterda chunki, Lafater aytganidek bo'lsa, tug'ilgandanoq insonning xatti-harakatini, taqdirini nazorat qilib borish mumkin edi. Bu esa jamiyatimizdagi jinoyat, qabihlik kabi tushunchalprning umuman yuqolib ketishiga asos bo'la olar edi.

Inson yuz ifodasini o'rganib, xulosa chiqarishda anatomik, fiziologik va psixologik xususiyatlarni hisobga olish lozim. Chunki biron voqe'a ta'sirida asabiylashgan odam bilan asabi kasal odamning farqi bor, yuz ifodalaridagi xatti-harakatlar mazmuni ham boshqa-boshqadir.

Yuz holati, mimika bilan shug'ullangan yana bir olim Charlz Bell bo'lib, yuz emotSIONAL ifodasiga asosiy diqqatini qaratdi. U kuzatishlariga ko'ra shunday xulosaga keladi: "Insondagi jahl, qo'rqinch, quvonch kabi tabiiy tuyg'ular insondagi nafas olish sistemasiga ta'sir qilib, u o'z navbatida mushaklardagi harakatning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Xususan, yuzning emotSIONAL holatini o'rganmoqchi bo'lган odam avvalo odam anatomiyasidagi yuzning tuzilishini, nafas yo'llarini yaxshi bilishi lozim".

Yuz ifodalari, olimlar fikricha, mingdan ortiq, ayrimlarining tilda ta'rifi, izohi ham mavjud emas.

Emotsional psixologiya bilan shug‘ullanuvchi amerikalik Pol Ekman fikricha, yuz ifodasi oltita tipga ajraladi: xursandchilik, quvonch; g‘am-tashvish; qo‘rquiv; jahl; nafrat; tajjub kabilar.

Demak inson yuz ifodasidagi har bir holat, xatti-harakat mavjud bo‘lgan narsa-hodisa, jarayonga munosabatni ifodalaydi.

Olimlar uyushmasi yuz va yuz harakatlariga doir bo‘lgan ishlarni umumlashtirib, maxsus tizim ishlab chiqdilar. Bu esa odamning tashqi qiyofasini, portretini yuzaga keltiruvchi vosita sifatida baholandi. Chunki odamning yuzida joylashgan lab, qosh, qulqoq, burun, ko‘zning alohida ko‘rinishi orqali, asta-sekinlik bilan butun qiyofani aks ettirishidir.

Demak yuqoridagilarga asoslanib yuz ifodasi uch qismga ajratib o‘rganiladi:

- yuz-qosh-peshona
- burun, bet, yanoqlar
- og‘iz va ensa qismi

Yuz ifodasidagi holatlar asosan uyg‘un holda yuz beradi. Shuning uchun, yuz bilan bog‘liq noverbal vositalarlar tavsifi va tasnifi murakkablik kasb etadi.

Shunga ko‘ra quyidagicha xulosa chiqarish mumkin:

1. Yuz ifodasining semantik va emotsional xususiyati bir-biri bilan bog‘liq.
2. Mimikaning ma’no-mazmunini aniqlash uchun, insonning emotsional holatini, vaziyatni hisobga olish lozim.
3. Ko‘z, qosh, og‘iz, lab, umuman yuz holati kabi gurhlarga ajratib tasnif va tavsiflash mumkin.

Noverbal vositalarni tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish turli nutqiy vaziyatlarda ma’no va mazmunini tadqiq qilish, so‘zlashuv nutqidagi, vaziyatdagi ma’no ifodasi kabi masalalarni o‘rganish, tasniflash paralingvistik fanining asosiy vazifasidir.

Insonlarning hozirgi tilining shakllanishiga qadar aloqa-aratashuvda ishlatiluvchi til mavjud bo‘lgan. Dastlab ular so‘zsiz, keyinchalik ohang, tovushlar yordamida amalga oshirilgan. Nutqimizdagi taqlidiy so‘zlar ham ana shu xususiyatlarni aks ettirib turadi.

Hozirgi kunga kelib nutqdagi bunday muloqot ijtimoiy, diniy, tarixiy, psixologik nuqtai nazardan ham turlicha manzara kasb etadi. Bu turli-tumanlik ijtimoiy tabaqlanishda, etnik, milliy, madaniy belgilarni ham yuzaga chiqaradi. Muloqot jarayonida qo‘llanuvchi vositalarni o‘rganish muayyan bir xalqning psixikasini, uning madaniyatni va tarixiga chuqurroq kirib borishni ta’minlaydi.

Buning uchun kishilarning kundalik aloqa-aratashuvidagi qo‘llanuvchi noverbal vositalarning paralingvistik, semantik, leksik, grammatik xususiyatlarning

suhbat jarayonida qanday yuzaga kelishi va amalga oshirilishi yo‘l-yo‘riqlarini, xususiyatlarini o‘rganish va tasniflash vazifalarini bajarishni talab etadi.

Bunday noverbal vositalar paralingvistik unsurlar muloqot jarayonida va boshqa paytlarda qanday ma’no va mazmunga ega ekanligi, ulardan qaysilari kundalik jarayonda biri ikkinchisiga nisbatan keng ishlatilishi, bu qo‘llanish qaysi qatlamda ko‘proq yoki nisbatan kamroq, vositalarni qo‘llashda yosh, ijtimoiy xususiyatlar bilan birga yana qanday ahamiyatga molik, madaniy, etnik va gender xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligini ham ko‘rsatib turadi.

Noverbal vositalarni tasniflash, ularning tabiatiga, xususiyati va ifodalananayotgan ma’nosiga qarab bir necha nuqtai nazardan amalga oshirilishi mumkin. Jumladan, noverbal vositalarning tabiatiga ko‘ra tasnifi: imo-ishoralar, holat va harakatlar, ohang va tovushlarni ifodalovchi noverbal vositalar.

Noverbal vositalarning milliylikni aks ettirishiga ko‘ra tasnifi: sof milliy va milliy bo‘lmagan.

Noverbal vositalarning tarixiylik jihatiga ko‘ra tasnifi: tarixiy va zamonaviy.

Noverbal vositalarning leksik xususiyatiga ko‘ra tasnifi: rozilikni, norozilikni, buyruqni, tasdiq va inkorni ifodalovchi.

Noverbal vositalarning shaxsiy munosabatni ifodalashiga ko‘ra tasnifi: salbiy, ijobiy munosabatni ifodalovchi.

Noverbal vositalarning tasniflanishini ya’ni ichki guruhlash orqali orqali ham amalga oshirish mumkin: gender xususiyatiga ko‘ra xoslanishi, yosh xususiyatiga ko‘ra xoslanishi, nutq sharoitiga ko‘ra xoslanishi, faol va nofaol qo‘llanishi kabilar.

Og‘zaki muloqot turli vositalar yordamida amalga oshadi. Avvalo, bu – nutq, ma’lumotlarni uzatish uchun eng sig‘imli kanaldir. Til esa jamiyat taraqqiyotining natijasidir. Shu bilan birga, nutq bilan bir vaqtda, kommunikator o‘zi ongsiz ravishda verbal signallar to‘plamini ham qollaydi. Ulardan ba’zilari semantik ma’noga ega bo‘lmagan va qabul qiluvchi tomonidan e’tiborga olinmaydigan axborot shovqinidir. Biroq, og‘zaki muloqotda, ayrim xolda, kommunikator suhbatdoshga yoki auditoriyaga etkazishni rejalshtirmagan ma’lumot berib yuborish holati yuzaga keladi. Og‘zaki verbal munosabatning oxirgi elementi - bu qabul qiluvchining javobiga (og‘zaki yoki og‘zaki bo‘lmagan) munosabatdir. U passiv va faol, xayrixoh va neytral bo‘lishi mumkin.

Og‘zaki muloqotda verbal ma’lumotdan tashqari, vizual aloqa muhim rol o‘ynaydi. Yuzma-yuz muloqotda aloqa qilish verbal aloqadan ko‘ra muhimroqdir. Shu bilan birga, agar biz murakkab ma’lumotlarni uzatish haqida gapiradigan bo‘lsak, u holda vizual axborot ikkinchi darajali ahamiyatga ega boladi. Vizual axborot ham turli shakllarga ega. Avvalo, bu verbal muloqotni to‘ldiradigan xabardir. U hissiy komponentlar orqali muloqotni kuchaytirish uchun ishlatiladi.

Odatda, og‘zaki muloqot sxemasida uchta ishtirokchi mavjud boladi: ma’ruzachi (nutq manbai) - nutq xabari - tinglovchi (nutqni qabul qiluvchi). Aslida, A.V. Sokolovning fikricha, og‘zaki muloqotda bir vaqtning o‘zida ikkita tabiiy kanal ishtirok etadi: verbal va turli xil belgilar vositalaridan foydalangan holda noverbal. Shunday ekan, verbal va noverbal kanallar parallel ravishda ishlashi tufayli nutq va imo-ishoralar bir-birini to‘ldiradi.

Verbal muloqot – har doim asosiy, noverbal - yordamchi bo‘lgan. Shu bilan birga, muloqot jarayonida adresant va adresatlar bo‘lgan, professional ijodning boshlanishi, mualliflik - avval og‘zaki, keyin esa yozma matnlar paydo bo‘lgan. K.V. Chistovning so‘zlariga ko‘ra, bu parchalanish og‘zaki va badiiy ijodni ikki katta tarmoqqa - og‘zaki ijod va yozma adabiyotga ajratdi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy ishlab chiqarishning, ijtimoiy-siyosiy faoliyatning, madaniyatning, kundalik hayotning biron bir sohasi matnlarga murojaat qilmasdan, ulardan foydalanmasdan ish tutolmaydi. Agar to‘satdan, masalan, matnlarning qog‘oz va elektron vositalari yo‘qolib qolsa, insoniyat darhol ibtidoiy holatiga tushib qoladi. Demak, zamonaviy sivilizatsiyani matnli (**yozma kommunikatsiyasiz** tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, axborot jarayonlari jamiyat organizmini, barcha ijtimoiy tizimostilarni qamrab oladi va ijtimoiy hayotning har qanday, hatto, eng kichik qismida ham mavjud, shu bilan birga, ular hamisha ham so‘z, nutq yoki matn shaklida bo‘lmasligi mumkin. Aslida, verbal (so‘z) shaklidagi xabarlar jamiyatda axborot almashinuvining kichik bir ulushini tashkil qiladi, qolgan vaziyatlarda axborot almashinuvi tildan foydalanmasdan amalga oshiriladi hamda axborot tashuvchilari sifatida noverbal signallar (mimika, intonatsiya, harakatlar va h.k.), shu bilan birga, madaniyatning moddiy shakllari, buyumlar xizmat qiladi. Madaniyatning moddiy shakllari axborotni ham makon, ham zamon bo‘yicha uzatishga imkon beradi. Aynan shuning uchun muloqot insonlar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlikni o‘rnatish va ta’minlashga qaratilgan hamda, birinchi navbatda, verbal, ya’ni til (nutq yoki matn) yordamida amalga oshiriladigan o‘ziga xos axborot almashinuvi jarayonlarini bildiradi.

Test topshiriqlari:

1. Qaysi olim *kinesika* tushunchasini ”tana texnikasi” deb atagan?
 - a) A.V. Sokolov
 - b) K.V. Chistov
 - c) M. Moss
 - d) M.S.Kagan
2. *Kommunikatsiya* atamasi fanga qachon kirib kelgan?
 - a)XX
 - b)XIX
 - c)XXI
 - d) XYIII
3. Aristotel boyicha kommunikatsiya jarayonining uchta komponentlari qaysi?
 - a) ma’ruzachi –ma’lumot - qabul qiluvchi
 - b) notiq –matn – eshtuvchilar